

Сүүжийн давааны бичээсийг одоогийн Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын нутаг Намнан уулын Сүүжийн даваа гэдэг газраас олжээ³⁸⁹. Г.И.Рамstedт эл бичээсийг анх нээж олсон, бас магадгүй уг хөшөөг хамгийн сүүлд харсан судлаач болсон байна. Учир нь Г.И.Рамstedтээ хойш энэ хөшөөг олж судлахаар зоригсод бүгд ганзага хоосон буцаагааж аа аргагүй алга болсон нь тодорхой болжээ.

“Qıŋyız oylı qutluŋ baya tarqan ögä buyuqı qutluŋ yaryan” хэмээх нэрээс улбаалан эрдэмтэд бичээсийг киргизийн үед холбогдоно гэж үздэг.

Эл хөшөөний бичээсийг Г.И.Рамstedтийн хуулбар, уншлагад түшиглэн Х.Н.Орхун³⁹⁰, А.Зуев³⁹¹, С.Е.Малов³⁹², С.Г.Кляшторный³⁹³, Г.Айдаров³⁹⁴, У.Мараззи (Ugo Marazzi)³⁹⁵, Л.Болд³⁹⁶ нарын эрдэмтэд хэл, түүх, эх бичиг судлалын үүднээс судалсан байна. Сүүжийн бичээсийг анх олж илрүүлэн эрдэм шинжилгээний эргэлтэнд оруулж нийтлүүлсэн эхээс үзвэл ихэнх үеэс тодорхой байсан хэдий ч дараа дараагийн судлаачдад нарийвчлан үзэх бололцоо гараагүй байна.

Завхан аймгийн нутаг дахь руни бичгийн дурсгалын судалгааны тойм

Зүрийн овооны бичээс

Завхан аймгийн Баянтэс сумын ойролцоо орших Зүрийн овоо гэдэг газраас эртний нэгэн бичээсийг 1915 онд нэрт эрдэмтэн Б.Я.Владимирцов анх олж судлан нийтлүүлэхэд бэлтгэжээ³⁹⁷. Алексей Бурдуковт “..Би нэлээд сайн, сайхан явж ирлээ. Зөвхөн бороо л их орж тав тух алдуулав. Тэс дэх Орхон бичээсийн цаасан хэвийг нь авч чадсангүй. Учир нь уг бичээсийг засаж янзлаагүй хадан дээр бичсэн учир гэрэл зургийг нь авч хуулж бичих төдийгөөс хэтэрч явчсангүй. Энэ бичээс хэдийгээр жижигхэн боловч маш сонирхолтой юм. Би бүгдийг нарийвчлан үзлээ. Ихэд чармайн эрсэн боловч энэ бичээсээс өөр бичиг олсонгүй. Харин олон тооны сонирхолтой хиргисүүрийг үзлээ. Эдгээр газруудаас өөр иймэрхүү бичээс олноо гэдэгт эргэлзэхгүй байна” гэж Б.Я.Владимирцов захидал бичсэнийг “Шинэ ба хуучин Монголд” номонд хавсарган хэвлэжээ хэмээн доктор Л.Болд тэмдэглэсэн байдаг³⁹⁷. Уг бичээсийг 1969, 1971, 1975 онуудад Монгол-Зөвлөлтийн түүх соёлын хамтарсан хэзрийн шинжилгээний ангийн “Бичээс судлал”-ын хэсэг очиж дахин

³⁸⁹ G.J. Ramstedt, Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei, -Journal de la Société Finno-Ougrienne, Helsinki, 1913, pp. 30-3, 63, +3pls; Г.И.Рамstedт, Как был найден Селенгинский камень. Труды Троицко-Кяхтинского отделения Императорского Русского Географического общества, Том IV, Вып.1, Санктпетербург, 1914; Г.И.Рамstedт, Перевод надписи Селенгинского камня, Труды Троицко-Кяхтинского отделения Императорского Русского Географического общества, Том XV, Вып.1, Санктпетербург, 1914, стр.34-39, 40-49.

³⁹⁰ H.N.Orkun, Eski Türk Yazıtları II, Istanbul, 1939 (Birinci Baskı: 1936, 1938, 1940, 1941; İkinci Baskı: Ankara, 1987; Üçüncü Baskı: Ankara, 1987) s.107-123.

³⁹¹ А.Зуев, Киргизская надпись из Сужды, -Советское Востоковедение, Москва, 1958, №2, стр.133-135.

³⁹² С.Е.Малов, Енисейская письменность тюрков, Москва-Ленинград, 1952, стр.84-90.

³⁹³ С.Г.Кляшторный, Историко-культурное значение Суджинской надписи, -Проблемы Востоковедения, 1959, №5, стр.162-169.

³⁹⁴ Г.Айдаров, Язык памятников древнетюркской письменности VIII века, Алма-Ата, 1971, стр.353.

³⁹⁵ Ugo Marazzi, Alcuni problemi relative alla diffusione del manicheismo presso i Turchi nei secoli XIII-IX, Annali dell' -Istituto Orientale di Napoli, 39(N.S.XXIX)/2, Napoli, 1979, pp.239-252.

³⁹⁶ Л.Болд, Сүүжийн Орхон бичээсийн үгийн сангийн харьцуулсан судалгаа, -Орхон бичгийн дурсгал II, Улаанбаатар, 2000, 154-175 дугаар тал.

³⁹⁷ “Ленинградын Дорно дахиныг судлах хүрээлэнгийн түрэг-монголын тасгийн гар бичмэлийн сан хөмрөгт хадгалагдаж буй В.Я.Владимирцовын бүтээлийн цуглуулга дотор “В.Я.Владимирцов, Небольшая тюркко-енисейская надпись на р.Тесе. Западная Монголия гэсэн нэрээр хадгалагдаж буй ажсуу. Уг өзүүлэл 410-416 гэсэн дугаартай, зөвхөн нэг талд нь барласан хэвлэлийн 7 дараас хуудас юм” гэж М.Шинэхүү абугай тодорхойлсон байна.

³⁹⁷ Л.Болд, Зүрийн овооны түрэг бичээс, -БНМАУ-ын нутаг дахь хадны бичээс, Улаанбаатар, 1999, 35 дугаар тал.

судалж шинжилгээний ажлын үр дүнгээ С.Г.Кляшторный 1975 онд³⁹⁸, М.Шинэхүү 1977 онд³⁹⁹ тус тус хэвлүүлжээ.

Нэрт эрдэмтэн С.Г.Кляшторный 2003 онд хэвлүүлсэн бүтээлдээ эл бичээсийн талаар дахин өгүүлсэн байна⁴⁰⁰.

Өвөрхангай аймгийн нутаг дахь руни бичгийн дурсгалын судалгааны тойм

Онгийн гэрэлт хөшөө

Өвөрхангайн бичээс

Хутаг уулын түрэг бичээс

Онгийн гэрэлт хөшөө

Онгийн голын хөвөөнөөс тахилын томоохон байгууламж, гэрэлт хөшөө бүхий цогцолбор дурсгалыг анх Н.М.Ядринцев олж илрүүлсэн бөгөөд В.В.Радлов бичээсийн хэв дардсыг авсан байна.

Энэхүү дурсгал нь одоогийн Өвөрхангай аймгийн Уянга сумын нутаг Мааньтын Бүрд хэмээх газар байжээ. Анх олж илрүүлэх хийгээд хэв дардас авах үед бүрэн бүтэн байсан тэрхүү хөшөө хожим аянганд ниргэгдэн хэдэн хэсэг болж бутарч унажээ. Гэрэлт хөшөөний бичээс золоор В.В.Радловын “атлас”-т гэрэл зураг, хэв дардсаар тодорхой үлдсэн байна. Хөшөөнөөс үлдсэн хоёр хэсэг бичигтэй хугархай Өвөрхангай аймгийн Орон нутгийг судлах музейд хадгалагдаж байгаа боловч уншиж судлах боломжгүй болсон байна.

Онгийн гэрэлт хөшөөний цогцолбор дурсгалын археологийн болон бичээс судлалын үүднээс Н.М.Ядринцев⁴⁰¹, В.В.Радлов⁴⁰², Х.Н.Орхун⁴⁰³, С.Пэлси⁴⁰⁴, П.К.Козлов⁴⁰⁵, С.Е.Малов⁴⁰⁶, Ж.Клоузон⁴⁰⁷, Э.Трыарски⁴⁰⁸, Т.Оосава⁴⁰⁹, В.Е.Войтов⁴¹⁰, Д.Баяр, Л.Болд⁴¹¹ нарын зэрэг олон эрдэмтэд судлан шинжилсэн байна.

³⁹⁸ С.Г.Кляшторный, Наскальные рунические надписи Монголии (Тэс, Гурвалжин-Ула, Хангита-хат, Хэнгэй), -Тюркологический сборник 1975, Москва, 1978, стр.151-159.

³⁹⁹ М.Шинэхүү, Тэсийн эртний түрэг бичээсийг дахин нягталсан нь, -Археологийн судлал, Том.VII, fasc.9, Улаанбаатар, 1977, 113-120 дугаар тал.

⁴⁰⁰ С.Г.Кляшторный, Надпись на р.Тэс, -История Центральной Азии и памятники рунического письма, Санктпетербург, 2003, стр.72-74.

⁴⁰¹ Н.М.Ядринцев, Отчет и дневник о путешествии по Орхону и в южной Хангае в 1891году, -Сборник трудов Орхонской экспедиции, V, Санкт-Петербург, 1901, 43.

⁴⁰² W.W.Radloff, Das Denkmal am Ongin, - Die alttürkischen Inschrift der Mongolei, St.Petersburg, 3.Lieferung 1895; Neue Folge 1897; Zweite Folge 1899 (in 2 vols: Osnabrück 1987), pp.243-256.

⁴⁰³ H.N.Orkun, Eski Türk yazitlari I, Istanbul, 1936,(Birinci Baski: 1936, 1938, 1940,1941; İkinci Baski: 1987; Üçüncü Baski: 1994) s.127-132.

⁴⁰⁴ Memoria Saecularis Sakari Pälsi, Aufzeichnungen von einer Forschungsreise nach der nördlichen Mongolei im Jahre 1909, Helsinki, 1982, Harry Halén ed.

⁴⁰⁵ П.К.Козлов, Путешествие в Монголию (1923-1926), Москва, 1949, стр.167.

⁴⁰⁶ С.Е.Малов, Онгинский памятник,-Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, Москва-Ленинград, 1959, стр.7-10.

⁴⁰⁷ G.Clauson, The Ongin inscription, -Journal of the Royal Asiatic Society, 1957-3/4, pp.175-192.

⁴⁰⁸ E.Tryjarski, Die heutige Mongolei und ihre alten Denkmäler.& The Present State of Preservation of Old Turkic Relics in Mongolia and the Need for their Conservation, -Ural-altaische Jahrbücher 38, pp.154-158 & pp.158-173, + many pls; E.Tryjarski, On the Archaeological Traces of Old Turks in Mongolia, -East and West, 1971, N.S.21-1, pp.121-135; Some Remarks on the Monument of the Orkhon Turks, -Türk Kültürü El Kitabı, Istanbul, 1972, pp.35-43, 418-422; E.Tryjarski, Zur neueren Geschichte des Ongin-Denkmal, -Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker, (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 5), Berlin, 1974, 629-630; E.Tryjarski, Zwyczaje pogrebowe ludow tureckich na tie ich zenizen, -Polska Akademia Nauk Komitet Nauk Orientalistycznych, Warszawa, 1991, pp.50, 54,77; E.Tryjarski & P.Aalto, Two Old Turkic Monuments of Mongolia, -Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 1973, pp.413-420, -3 pls.

Хутаг уулын түрэг бичээс

Өвөрхангай аймгийн Баруун Баян улаан сумын нутаг Хутаг ууланд хадны зураг болон эртний бичээс буйг 1972 онд Монгол оронд ажилласан тухайн үеийн Ардчилсан Герман улсын геологичид олж илрүүлжээ⁴¹².

Энэхүү лавтай мэдээллийн мөрөөр Монгол-Зөвлөлтийн түүх соёлын хамтарсан шинжилгээний ангийн бичээс, хадны зураг судлах хэсэг 1973 оны зун уг бичээсийн газар очиж судалсан байна⁴¹³.

Е.Триварски, Ж.Хамилтон нар 1975 онд⁴¹⁴ М.Шинэхүү 1976 онд уул бичээсийг уншиж судалсан дүнгээ нийтлүүлсэн⁴¹⁵ ажээ.

Өвөрхангайн бичээс

Өвөрхангай аймгийн музейд хадгалагдаж байгаа энэхүү бичээсийг Мааньтын Бүрд хэмээх газраас авчирсан аман мэдээ байдаг ажээ.

1978 онд Монгол-Зөвлөлтийн түүх соёлын хамтарсан хээрийн шинжилгээний анги үзэж мэдээлснээр доктор Л.Болд уншиж судалсан байна⁴¹⁶.

⁴⁰⁹大澤 孝・オンギ碑文・-モンゴル国現存遺跡・碑文調査研究報告・中央ユーラシア学研究会・1999年3月 (Takashi Osawa, Ongi Inscription-Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998, The Society of Central Eurasian Studies, 1999). pp.129-136.

⁴¹⁰ В.Е.Войтов, Онгинский памятник. Проблемы культуроведческой интерпретации. -Советская Тюркология, №3, Москва, 1989, стр.34-50; В.Е.Войтов, Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI-VIII вв., Государственный Музей Востока, Москва, 1996, стр.28-32.

⁴¹¹ Д.Баяр, Монголын төв нутаг дахь түрэгийн хүн чулуу, Улаанбаатар, 1997, дүгээр тал.

⁴¹² D.Laur, Archäologische Beobachtungen aus dem Bajan-Chongor-Aimack der Mongolischen Volksrepublik, Felszeichnungen und Inschriften -"Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift", Veb Deutscher verlag der Wissenschaften, 1972, H.1, s.1-38.

⁴¹³ Уг хээрийн шинжилгээний ангийн бүрэлдэхүүнд Монголын талаас, ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан М.Шинэхүү, хоёр оюутны хамт; Зөвлөлтийн ШУА-ийн Дорно дахины судлалын хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан Э.Новгородова нар оролцжээ.

⁴¹⁴ E.Tryjarski, J.H.Hamilton, L'inscription turque runiforme de Khtuk-ula.-Journal Asiatique, Paris, 1975.

⁴¹⁵ М.Шинэхүү, Хутаг уулын эртний түрэг бичээс, -Шинжлэх Ухааны Академийн мэдээ, №4, Улаанбаатар, 1976, 36-42 дугаар тал.

⁴¹⁶ Л.Болд, Шингээр олдсон түрэг бичээс, -Хэл зохиол судлал, Том.XVI, fasc.1-19, Улаанбаатар, 1987, 68-71 дүгээр тал; Л.Болд, Өвөрхангайн түрэг бичээс, -БНМАУ-ын нутаг дахь хадны бичээс, Улаанбаатар, 1990, 83-84 дүгээр тал; Л.Болд, Өвөрхангайн орхон бичээс-Орхон бичгийн дурсгал II, Улаанбаатар, 2000, 254-257 дугаар тал.